

WŁADYSŁAW ROŻKOW

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: 0000-0001-9577-564X

POLITYKA WŁADZ SOWIECKICH WOBEC KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO W OKRESIE KAMPANII ANTYRELIGIJNEJ 1958–1964

WPROWADZENIE

Panująca w ZSRS ideologia komunistyczna stawiała sobie za cel całkowite wyeliminowanie pojęcia Boga, zbudowanie nowego społeczeństwa, wolnego od „przeżytków religijnych”. Za jednego z głównych wrogów nowego ładu uznano kierowany z zagranicy Kościół katolicki. Bolszewicy podzielali przekonanie carskich urzędników, że katolicyzm jest religią polską, dlatego już niebawem po objęciu władzy przystąpili do jego zwalczania. Zaangażowali do tego ogromne środki osobowe, finansowe, wykorzystali sprawny, rozbudowany aparat represji. Terror w postaci masowych aresztowań i rozstrzeliwań sprawił, że życie religijne w ZSRS zeszło do podziemia, a Kościół jako instytucja wyznaniowa przestał *de facto* funkcjonować¹. Ten stan rzeczy radykalnie się zmienił po ataku III Rzeszy na ZSRS.

Zajęcie przez Niemców zachodniej części ZSRS zaowocowało na tych terenach początkiem spontanicznego odrodzenia życia religijnego. Już w pierwszych miesiącach okupacji znaczna liczba zamkniętych przez komunistów kościołów wróciła do prawowitych właścicieli. W 1944 r. zachodnia część ZSRS została ponownie zajęta przez Armię Czerwoną. Władze sowieckie nie mogły ignorować odrodzenia Kościoła na tych terenach podczas okupacji niemieckiej i musiały zmodyfikować dotychczasowe metody walki z religią. Wyrazem zmian, które wówczas zaszły w polityce państwa wobec Kościoła, stała się zgoda na rejestrację odnowionych w czasie wojny parafii. Rozbudzone nadzieje wierzących na zapewnienie im gwarantowanej konstytucją wolności sumienia zostały jednak bardzo

¹ Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej (dalej: APFR), f. P-9401, op. 2, spr. 6531, Sprawka o sostożanii rymko-katolickich kościołow na terrytorii SSSR, 4 V 1944, k. 2.

szybko rozwiane przez powojenne działania władz sowieckich. O ile w ostatniej dekadzie panowania Józefa Stalina działania te były skierowane głównie na całkowite podporządkowanie i wewnętrzne niszczenie instytucji religijnych za pomocą ukrytych metod, o tyle za rządów jego następcy, Nikity Chruszczowa – na szybkie i definitywne rozwiązanie kwestii religijnej. Ten ostatni, uchodzący dzięki umiejętnie stosowanej propagandzie za partyjnego liberała, w odniesieniu do Kościoła okazał się zwolennikiem bezwzględnej walki z „opium dla ludu”, inicjatorem brutalnej ofensywy antyreligijnej o niespotykanej od lat powojennych skali.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie polityki władz sowieckich wobec Kościoła rzymskokatolickiego w latach 1958–1964, a także najważniejszych kierunków i znaczenia wcielanej w tym czasie kampanii antyreligijnej.

Wśród pozycji poświęconych losom Kościoła katolickiego w ZSRS należy w sposób szczególnie wyróżnić prace Romana Dzwonkowskiego², Adama Hlebowicza³, Józefa Szymańskiego⁴, Arūnasa Streikusa⁵, Ireny Mikłaszewicz⁶. Publikacje te, choć przedstawiają problematykę katolicyzmu w ZSRS dosyć szczegółowo, wcale jej nie wyczerpują. Analiza literatury przedmiotu wskazuje na to, że wiele ważnych zagadnień, m.in. działania komunistów wobec Kościoła rzymskokatolickiego w okresie tzw. chruszczowskiej kampanii antyreligijnej nie zostało jeszcze wystarczająco opracowanych. Niniejszy artykuł może zatem przyczynić się do częściowego wypełnienia luki w tym obszarze lub też stać się punktem odniesienia do dalszych, bardziej pogłębionych badań nad problematyką powojennych losów Kościoła w ZSRS, zwłaszcza w okresie rządów Chruszczowa.

ZMIANY POLITYCZNE W ZSRS PO ŚMIERCI STALINA

Piątego marca 1953 r. zmarł Stalin. Śmierć wieloletniego sekretarza generalnego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego rozpoczęła w państwie sowieckim tajemniczy okres zacieklej, pełnej intryg walki o władzę. Między marcem a czerwcem 1953 r. miejsce po Stalinie próbował zająć Ławrientij Beria. Po objęciu stanowiska ministra spraw wewnętrznych przystąpił on do realizacji programu radykalnej reformy reżimu⁷. Zainicjował rewizję procesów politycznych, zaproponował wiele zmian w strukturach organów bezpieczeństwa i systemie sędziownictwem, ogłosił

² R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988*, Lublin 2003; *idem*, *Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii*, Lublin 1997; *idem*, *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010; *idem*, *Z historii Kościoła katolickiego w ZSRS 1917–1991. Pogadanki w Radiu Watykańskim*, Ząbki 2005.

³ A. Hlebowicz, *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992*, Gdańsk 1993.

⁴ J. Szymański, *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941–1964*, Lublin 2003.

⁵ A. Streikus, *Antykościelna polityka władzy sowieckiej na Litwie (1944–1990)*, tłum. K. Korzeniewska, Kraków 2010.

⁶ I. Mikłaszewicz, *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944–1965*, Warszawa 2001.

⁷ R.G. Pichoja, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*, tłum. M. Głuszkowski, P. Zemszał, Warszawa 2011, s. 108–110; A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 109.

także szeroką amnestię, która objęła ponad 1,2 mln więźniów⁸. Jako pierwsi z amnestii skorzystali kryminaliści i więźniowie polityczni skazani na pięć lat. Uwolnienie tych ostatnich nastąpiło w wyniku ogłoszenia rozporządzenia z 1954 r., wydanego już po usunięciu Berii. Zwalniano wówczas osoby, które odbyły 2/3 kary i nienagannie sprawowały się w łagrze. Następne dyrektywy (z lat 1955–1956) znacznie rozszerzyły możliwości oswobodzenia więźniów⁹. W wyniku ogłoszonej amnestii razem z innymi kategoriami więźniów łagry opuściła ogromna liczba duchownych, w tym księży katolickich, wśród których znaleźli się także dwaj biskupi litewscy: Teofilus Matulionis i Pranciškus Ramanauskas¹⁰.

Po zwolnieniu z łagrów kapłani w większości chcieli wracać do dawnych parafii. Zamierzając kontynuować pracę duszpasterską, nierzadko napotykali różnego rodzaju przeszkody ze strony władz, które w obawie przed wzrostem ich autorytetu – jako ofiar reżimu – wśród wiernych nie wyrażały zgody na ich zameldowanie. Szczególnie mocny opór w tej sprawie stawiali urzędnicy państwowi na Ukrainie i Białorusi.

Niezameldowani księża w świetle prawa sowieckiego nie mogli prowadzić działalności duszpasterskiej. Kilku kapłanów podjęło decyzję o pracy nielegalnej. Niektórzy latami czekali na rejestrację, inni zaś, zniechęceni, zdecydowali się na wyjazd do Polski w związku z organizowaną wówczas drugą falą repatriacji¹¹. Dzięki usilnym staraniom wiernych pewna część duchownych zwolnionych z łagrów została zameldowana i podjęła na Ukrainie i Białorusi pracę duszpasterską, co z kolei zaowocowało na tamtych terenach prężną aktywizacją życia religijnego¹². Warunki tej pracy były niezwykle trudne. Liczba parafii znacząco przewyższała liczbę księży, w wyniku czego kapłani musieli obsługiwać od kilku do kilkunastu wspólnot, czasami bardzo oddalonych od miejsca zameldowania¹³.

Inaczej prezentował się stan Kościoła na terenie republik bałtyckich. Tam bowiem polityka władz wobec katolicyzmu, w porównaniu z pozostałymi republikami sowieckimi, była nieco bardziej liberalna, a wracający z łagrów księża dostawali rejestrację kapłańską bez większych trudności. Na samej Litwie w okresie tzw. odwilży zameldowano ponad 200 amnestionowanych duchownych katolickich¹⁴. Sytuację religijną w republikach bałtyckich, graniczących z wolnymi krajami, pilnie obserwowała opinia publiczna. Władze sowieckie były zainteresowane tym, by obraz tej sytuacji nie przedstawiał się zbyt negatywnie. Ponadto fakt, iż istniały tam zwarte i liczne skupiska katolickie, zmuszał urzędników państwowych do udzielania im większych niż gdzie indziej swobód religijnych¹⁵. Na przykład w 1955 r. władze Litewskiej SRS wyraziły

⁸ D. Tolczyk, *Gulag w oczach Zachodu*, Warszawa 2009, s. 277; R. Dzwonkowski, *Religia i Kościół...*, s. 34.

⁹ R. Dzwonkowski, *Z historii Kościoła...*, s. 289.

¹⁰ V. Spengla, *Esu savo pareigą atlikęs. Vyskupas Pranciškus Ramanauskas KGB dokumentuose*, „XXI amžius” 2009, nr 71, http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2009/10/09/atmi_01.html, dostęp 9 V 2020 r.

¹¹ A. Hlebowicz, *Kościół odrodzony...*, s. 134.

¹² R. Dzwonkowski, *Z historii Kościoła...*, s. 290–291.

¹³ Archiwum Państwowe Obwodu Chmielnickiego (dalej: APOCH), f. P-338, op. 9, spr. 25, Upoźnomoczeniem Sowietu po dziełach religioznych kultow pri SM SSSR po USRR tow. Wilchowomu P. A, 23 IX 1953, k. 105.

¹⁴ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 126.

¹⁵ R. Dzwonkowski, *Z historii Kościoła...*, s. 296–297.

zgodę na konsekrację dwóch biskupów: Petrasa Maželisa i Julijonasa Steponavičiusa¹⁶. Rok później na sąsiedniej Łotwie kierownictwo partyjne zgodziło się na reaktywowanie zamkniętego w 1950 r. seminarium duchownego w Rydze¹⁷.

Okres chwilowego oddechu, sprzyjający intensywnej aktywizacji życia religijnego w ZSRS, szybko jednak się zakończył. Zwycięstwo Chruszczowa nad opozycyjnie nastawionym partyjnym skrzydłem stalinistów zaowocowało nowymi prześladowaniami religijnymi o niespotykanej od lat przedwojennych skali.

POCZĄTEK NOWEJ OFENSYWY ANTYRELIGIJNEJ

Po aresztowaniu Berii formalnym przywódcą państwa sowieckiego został Gieorgij Malenkow, ale w praktyce wcale nie mniejszy wpływ na podejmowane decyzje miał aparat partyjny kierowany przez Chruszczowa. W aparacie zaś coraz mocniejsza stawała się pozycja skrzydła tzw. ideologów, zrzeszającego zwolenników otwartego i bezkompromisowego zwalczania „przeżytków religijnych”¹⁸. KC KPZS przyjął 7 lipca 1954 r. uchwałę przygotowaną przez Wydział Propagandy i Agitacji pt. „O poważnych brakach w propagandzie naukowo-ateistycznej i sposobach ich usunięcia”. Retoryka tego tekstu przypominała agresywny język antyreligijny z okresu międzywojennego. Religię uznano za coś absolutnie szkodliwego, co należy zwalczać na wszelkie możliwe sposoby¹⁹.

Jedenastego listopada tr. ogłoszono kolejną uchwałę w sprawie polityki wyznaniowej – „O błędach prowadzonej wśród ludności propagandy naukowo-ateistycznej”. W dokumencie tym znalazło się kilka twierdzeń dotychczas prawie nieobecnych w retoryce sowieckiej. Zaznaczono np., że sytuacja instytucji wyznaniowych w społeczeństwie socjalistycznym kardynalnie się różni od sytuacji w państwach kapitalistycznych, a większość duchownych pracujących w ZSRS to lojalni obywatele sowieccy. Podkreślono także, że propaganda ateistyczna powinna mieć wyłącznie naukowy charakter, a administracyjne ingerowanie w wewnętrzne sprawy poszczególnych instytucji wyznaniowych jest niedopuszczalne²⁰.

Oba te dokumenty powstały w krótkim odstępie czasowym, niemniej w warstwie argumentacji były wzajemnie sprzeczne. Pojawienie się uchwały listopadowej, która w świadomości społecznej stała się znakiem złagodzenia polityki reżimu, świadczyło

¹⁶ R. Solchanyk, I. Hvat, *The Catholic Church in the Soviet Union* [w:] *Catholicism and Politics in Communist Societies*, red. P. Ramet, t. 2, Durham–London 1990, s. 58.

¹⁷ J. Radzyna, M. Karas, *Wspomnienia z życia rodziny Stankiewiczów na Łotwie sowieckiej*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 2017, nr 9, s. 151.

¹⁸ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 111; R.G. Pichoja, *Historia władzy...*, s. 140.

¹⁹ Rosyjskie Archiwum Państwowe Historii Najnowszej (dalej: RAPHN), f. 4, op. 16, spr. 554, O niedostatkach naučno-atieistycznej propagandy, 12 IX 1958, k. 5–13; O krupnych niedostatkach w naučno-atieistycznej propagandzie i mierach jej uluszczenia [w:] *Kommunističeskaja Partija Sowietskogo Sojuza w riezolucyjach u rieszienijach sjezdow, konfierencyj u plenumow CK 1946–1955*, oprac. S. Rieszetowa, L. Stiepanycz, t. 8, wyd. 9, Moskwa 1985, s. 428–433.

²⁰ *Ob. oszybkach w prowadieniji naučno-atieistycznej propagandy sredi nasielienija 10 XI 1954* [w:] *Zakonodatelstwo o religioznych kultach*, oprac. A. Pszenicznij, S. Borszczewicz, Moskwa 1969, s. 245.

o tym, że ekipa Chruszczowa wtedy jeszcze nie miała tak mocnej pozycji, aby podejmować decyzje polityczne zgodnie z własnym nastawieniem ideologicznym i osobistymi interesami²¹. Sytuacja zaczęła się zmieniać w 1957 r., po czerwcowym plenum KC KPZS, na którym Chruszczowowi udało się pozbyć wpływowych towarzyszy ze starej gwardii Stalina: Wiaczesława Mołotowa, Malenkowa, Klimienta Woroszyłowa²². Po ich usunięciu znacznie wzrosły wpływy „ideologów”, w wyniku czego zwiększył się nacisk na likwidację „przeżytków religijnych”²³.

Prezydium KC KPZS przyjęło 4 października 1958 r. uchwałę „O brakach propagandy naukowo-ateistycznej”, w której kierunki sowieckiej polityki wyznaniowej określono jako przejaw potępianego stalinizmu. Jak uzasadniano w uchwale, dotychczasowy stosunek władz do spraw wyznaniowych stworzył warunki upowszechniania „reakcyjnej” ideologii i wzmocnienia pozycji Kościoła, w efekcie czego doprowadził do wzrostu religijności społeczeństwa. Ostrze dokumentu zostało skierowane przeciwko radom ds. kultów religijnych i Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, którym zarzucono „słabe wypełnianie zleconych zadań, bezzasadne spełnianie życzeń księży”²⁴.

POLITYKA WOBEC DUCHOWIEŃSTWA

W zwalczaniu „przeżytków religijnych” komuniści uwzględniali specyfikę każdej instytucji wyznaniowej, aby w najbardziej efektywny sposób realizować zadania postawione przez przywódców partii. W przypadku walki z Kościołem katolickim za główny cel uznano radykalne zmniejszenie liczby kapłanów.

W sprawozdaniu pełnomocnika Rady ds. kultów religijnych w USRS Konstantyna Połonnika z 1959 r. czytamy: „Uwzględniając to, iż wszyscy księża na Ukrainie mają formację przedwojenną, są wychowani w duchu wierności Watykanowi, nieustannie kontaktują się z kierownictwem Kościoła w Polsce i wypełniają otrzymywane od niego wskazówki, trzeba wyznać, że obecni kapłani niczym się nie różnią od księży z lat dwudziestych–trzydziestych. W związku z tym uważam za konieczne na wszelki możliwy sposób zmniejszyć ich liczbę”²⁵.

Najczęściej stosowaną metodą zmniejszenia liczby duszpasterzy stało się cofnięcie zaświadczenia rejestracji, tzw. *sprawki*. Taka decyzja uniemożliwiała księdzu wykonywanie pracy duszpasterskiej. Zazwyczaj zabierano *sprawki* na parę miesięcy lub rok, ale zdarzało się też, że nie pozwalano pełnić obowiązków duszpasterskich przez znacznie dłuższy okres.

²¹ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 111–112.

²² *Ob antipartijnoj grupie Malenkowa G. M., Kaganowicza L. M., Mootowa W. M. 22–29 VI 1957 g.* [w:] *Komunističeskaja Partija Sowietskogo Sojuza...*, t. 9, wyd. 9, Moskwa 1986, s. 184–189.

²³ W. Aleksiejew, „Szturm niebios” otmienajetca? *Kritičieskije oczerki po istorii bor’by s religijej w SSSR*, Moskwa 1992, s. 221; A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 130–131.

²⁴ RAPHN, f. 4, op. 16, spr. 554, O niegostatkach nauczno-ateističieskoj propagandy, 4 X 1958, k. 14–17; *ibidem*, O mierach po rializaciji postanowlenija CK KPSS ot 4 X 1958 goda, 18 XI 1958, k. 18.

²⁵ Centralne Archiwum Państwowe Społecznych Organizacji Ukrainy (dalej: CAPSOU), f. 1, op. 27, spr. 4927, W Centalnyj Komitet KP Ukrainy, 9 IX 1959 r., k. 263–264.

Kolejną formą nacisku na księży były aresztowania. W 1957 r. przewodniczący Rady Najwyższej Woroszyłow wydał nowe rozporządzenie o stosowaniu amnestii, na podstawie którego część zwolnionych duchownych została odesłana z powrotem do łagrów²⁶. Taki los spotkał m.in. o. Tėvasa Stanislovasa i ks. Kazimierasa Vasiliauskasa, amnestionowanych w 1956 r.²⁷

Na przełomie 1957 i 1958 r. rozpoczęła się kolejna fala zsyłek duchowieństwa do obozów. Nie miała ona jednak już tak masowej skali jak w okresie stalinowskim. Skazywano najaktywniejszych duszpasterzy, zwłaszcza prowadzących katechizację młodzieży. W latach 1957–1959 aresztowano kilkudziesięciu księży katolickich, m.in: Stanislovasa Kiškisa, Alfonsasa Svarinskasa, Petrasa Raudė²⁸, Julijansa Vaivodsa, Józefa Horedeńskiego²⁹, Faustyna Lisickiego³⁰.

W celu odtworzenia kontroli działalności duszpasterskiej księży, która w latach 1953–1957 faktycznie przekroczyła granice uznawane przez komunistów za dopuszczalne, władze sowieckie zaczęły stosować kolejne formy nacisku administracyjnego. Jedną z nich było drastyczne zmniejszenie limitów przyjęć do seminariów duchownych. W 1959 r. do seminarium w Kownie złożono 35 podań z prośbą o przyjęcie. Władze wyraziły zgodę na 13 osób. W 1961 r. przywództwo partyjne zamierzało w ogóle zrezygnować z przyjęcia kandydatów do seminarium, ale ulegając argumentacji RdsKR, że mogłoby to wywołać niezadowolenie wśród wiernych, nabór ograniczono do pięciu osób. Podobnie wyglądała sytuacja w seminarium ryskim. Tam obowiązywał limit wszystkich alumnów – 30 osób, w wyniku czego liczba kleryków gwałtownie się zmniejszała. W 1956 r. w seminarium w Kownie studiowało 76 alumnów, w 1961 r. – 54, w 1963 – 31, a w 1965 – 26. W następstwie restrykcji nałożonych przez władze państwowe w latach 1962–1968 na Litwie zostało wyświęconych 67 księży, zmarło zaś 142 kapłanów. Utrzymująca się przez dłuższy czas tego typu tendencja prowadziłyby do zredukowania liczby kapłanów o prawie 2/3³¹.

Chętnie stosowaną praktyką w sowieckiej polityce wyznaniowej było skierowanie „najbardziej kłopotliwych” księży do małych miejscowości, oddalonych od większych ośrodków duszpasterskich. Do osiedlenia się na prowincji zmuszono m.in. biskupów Teofiliusa Matulionisa, Vincentasa Sladkevičiusa³², rektora seminarium w Rydze ks. Leonarda Kozłowskiego³³, późniejszego biskupa kamienieckiego ks. Jana Olszańskiego³⁴ czy też o. Martyniana Darzyckiego³⁵.

²⁶ I. Mikłaszewicz, *Polityka sowiecka...*, s. 127; W. Mojsyk, *Amnistija ta pomyhuvannia w Ukraini. Stanowlenia i rozwytok*, „Wisnyk Werchownoho Sudu Ukrainy” 2012, nr 145, s. 43.

²⁷ V. Tininis, *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai*, Vilnius 2009, s. 196.

²⁸ O. Voverienė, *27. Monsinjoro Alfonso Svarinsko atminimui skirtas kryžius*, <https://ukmergesmuziejus.lt/kovu-uz-laisve-keliu-i-amzinybe/27-monsinjoro-alfonso-svarinsko-atminimui-skirtas-kryzius/>, dostęp 8 V 2020 r.

²⁹ R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa...*, s. 265, 611–612.

³⁰ APOCh, f. P-338, op. 9, spr. 43, Informacyonnyj otcziot o rabotie Upolnomocziennogo Sowieta po dielam rieligioznych kultow pri ispolkonomie Chmielnickogo oblastnogo Sowieta dieputatow trudiaszczichsia za I poługodije 1959 goda, 20 VII 1959, k. 142–154.

³¹ I. Mikłaszewicz, *Polityka sowiecka...*, s. 131; A. Hlebowicz, *Kościół odrodzony...*, s. 20, 53.

³² V. Aliulis, Šventosios Romos Bažnyčios durų vyris, „Naujasis Židinys-Aidai” 2000, nr 6, s. 290.

³³ A. Hlebowicz, *Kościół odrodzony...*, s. 53.

³⁴ APOCh, f. P-338, op. 21, spr. 97, Upolnomoczenomu Sowieta pri Chmielnickom oblistołkonomie tow. Steciuku A.N., 12 XII 1958 r., k. 42.

³⁵ M.W. Darzycki, *Świadectwo kapłana. Egzamin z życia*, „Studia Catholica Podoliae” 2002, nr 1, s. 256, 280.

ATEIZACJA SPOŁECZEŃSTWA

Propagowanie ateizmu stanowiło dla komunistów jedno z kluczowych narzędzi zwalczania „przeżytków religijnych”. Skierowano je na całego człowieka, na jego rozum, nastroje, uczucia. Wykorzystywano więc propagandę ustną i pisemną, wszystkie środki związane z oddziaływaniem ideowo-emocjonalnym.

W latach 1925–1947 r. rolę centrali akcji antyreligijnej na terenie całego ZSRS odgrywał Związek Wojujących Bezbożników³⁶. W 1947 r. został on oficjalnie zlikwidowany, a odpowiedzialność za propagowanie światopoglądu ateistycznego przejęło Towarzystwo Krzewienia Nauki i Kultury Świeckiej „Wiedza”³⁷.

Eskalacja kampanii ateistycznej w ZSRS nastąpiła po śmierci Stalina. Objęcie rządów przez Chruszczowa zaowocowało rozpoczęciem nowego etapu wzmożonej propagandy antyreligijnej, pomyślonej jako całościowy system obejmujący wszystkie sfery życia społecznego. Podstawy tego systemu nakreślono w uchwale „O poważnych brakach w propagandzie naukowo-ateistycznej”. Dwunastopunktowy program ateizacji społeczeństwa zakładał, że praca antyreligijna będzie odtąd prowadzona systematycznie i uporczywie, z uwzględnieniem indywidualnego podejścia do wierzących³⁸.

W latach 1954–1957 ze względu na sytuację wewnętrzną i międzynarodową nie forsowano kampanii ateizacyjnej, zatuszowanej uchwałą „O błędach prowadzonej wśród ludności propagandy naukowo-ateistycznej”³⁹.

Wzmożenie propagandy ateistycznej nastąpiło w 1958 r. Przyjęto wówczas wiele aktów normatywnych, w których ukazano, w jaki sposób powinien przebiegać proces pracy ideologicznej partii oraz zwalczania „przeżytków minionego okresu w świadomości ludzi”⁴⁰.

Specjalnym postanowieniem z kwietnia 1959 r. Prezydium Akademii Nauk zaktywizowało swoich członków do działań na rzecz ateizmu. Na podstawie porozumienia z 9 października tr. wzmocnili oni szeregi wspomnianego już Towarzystwa „Wiedza” w celu opracowania sposobów zwalczania religijności wśród społeczeństwa. Na samej tylko Ukrainie w pierwszej połowie 1960 r. w szeregi Towarzystwa przyjęto ponad 25 tys. osób, powołano ponad pięćset nowych grup, zorganizowano ponad 1400 nowych sekcji przy urzędach obwodowych, miejskich i rejonowych⁴¹.

Należy jednak zaznaczyć, że działania członków Towarzystwa „Wiedza” nierzadko spotykały się z surową oceną władz wyznaniowych. Pełnomocnicy RdsKR niejednokrotnie podkreślali, że lektorzy nie uwzględniają miejscowych uwarunkowań, wieku audytorium, charakteru organizacji religijnych, a prowadzone przez nich odczyty są bardzo powierzchowne. Tak np. Połonnik, pełnomocnik Rady w USRS, w raporcie z 1959 r. zaznaczył:

³⁶ *Sojuz woinstwujuszczich biezbożników SSSR [w:] Atieistyczieskij słowar*, red. M. Nowikow, Moskwa 1984, s. 414.

³⁷ *O Wsiesojuznom obszczestwie po rasprostranieniju politiczeskich i naucznych znaniy*, „Nasza własť: dzieła i lica” [wydanie specjalne poświęcone 60. rocznicy powołania Towarzystwa „Wiedza”] 2008, s. 32.

³⁸ *O krupnych niedostatkach...*, s. 428–433.

³⁹ APOCh, f. P-338, op. 8, spr. 14, Sprawka o cerkwi w SSSR, 1957, k. 49–51.

⁴⁰ B. Konowałow, *Razrabotka teorii atieistyczieskogo wospitanija w sowietskoj literaturie*, „Woprosy nauczno-go atieizma” 1978, nr 22, s. 254–266.

⁴¹ J. Szymański, *Kościół katolicki na Podolu...*, s. 187.

„Odczyty lektorów są przeważnie jednostronne, opierają się wyłącznie na faktach z życia codziennego, wcale nie wyświetlają wszystkich kłamstw z Pisma Świętego, nie ukazują jego absurdalności [...]. Rzuca się w oczy brak odczytów, wykrywających przestępczą działalność Kościoła katolickiego. A przecież historia zawiera w sobie mnóstwo materiałów, które można by było wykorzystać do zwalczania katolicyzmu”⁴².

LIKWIDACJA MIEJSC SZCZEGÓLNEGO KULTU, PRÓBY WSTRZYMANIA RUCHU PIELGRZYMKOWEGO

Szczególną cechą wyznaniowej polityki ZSRS na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych było programowe wygaszanie wszystkich form praktyk religijnych, w których udział wykraczał poza zakres obowiązków osób wierzących. Chodziło przede wszystkim o korzystanie przez wiernych z „cudownych źródełek” oraz nawiedzanie kalwarii i sanktuariów. Prezydium KC przyjęło 28 listopada 1958 r. uchwałę „O sposobach ograniczenia pielgrzymowania do tzw. miejsc świętych”. W świetle tego dokumentu wszystkie organizacje partyjne były zobowiązane do prowadzenia wzmożonej propagandy ateistycznej oraz szeroko pojętej pracy wychowawczej ukierunkowanej na wstrzymanie ruchu pielgrzymkowego i likwidację miejsc szczególnego kultu⁴³.

Do realizacji uchwały wciągnięto cały aparat państwowy. Wydano wiele poleceń o „zdemaskowaniu świętości” miejsc szczególnego kultu w prasie i radiu. Rozpoczęto akcję zamykania źródełek, likwidacji kapliczek i krzyży przydrożnych. Ministerstwo Transportu, kierownicy kolchozów i sowchozów mieli pilnować, aby nie korzystano, w celu przewozu pielgrzymów, z transportu należącego do tych instytucji⁴⁴. Władze rejonów, w których znajdowały się miejsca szczególnego kultu, miały z kolei zadbać o zorganizowanie w czasie uroczystości odpustowych różnych imprez kulturalnych, festynów ludowych, wycieczek⁴⁵.

Wspomniane działania nie powstrzymały jednak pielgrzymów od odwiedzania sanktuariów. W pewnym momencie skłoniło to władze do przyjęcia kolejnych ograniczeń. Tak np. na Łotwie w dniu odpustu w sanktuarium w Agłonie (15 sierpnia) kolchoźnikom zakazano używać koni i innych środków lokomocji oraz zablokowano drogi prowadzące do świątyni⁴⁶. Te zabiegi niewątpliwie utrudniły dotarcie do sanktuarium. Jednak wiernych to nie powstrzymało. Zaczęli bowiem przemykać się lasami. Aby uniknąć kontroli milicyjnej i zdążyć na uroczystą mszę, wielu pielgrzymów wyruszało w drogę do Agłony pod osłoną nocy⁴⁷.

Jak się okazało, wygaszenie ruchu pielgrzymkowego było dla władz państwowych zadaniem niezwykle trudnym. Potwierdza to zresztą uchwała KC i rządu ZSRS „O wzmożeniu

⁴² CAPSOU, f. 1, op. 27, spr. 4927, W Centralnyj Komitet KP Ukrainy, 9 IX 1959, k. 255–263.

⁴³ APOCh, f. P-338, op. 9, spr. 39, O mierach po priekraszczeniju pałomnicziestwa k tak nazywajemym swiatym miestam, 9 XII 1958, k. 46–48.

⁴⁴ *Ibidem*, spr. 42, Riespublikanskim, krajewym i oblastnym Upolnomocziennym Sowieta, 30 III 1959, k. 40–44.

⁴⁵ I. Mikłaszewicz, *Polityka sowiecka...*, s. 137.

⁴⁶ R. Dzwonkowski, *Religia i Kościół...*, s. 367.

⁴⁷ M. Koprowski, *W lotewskiej Częstochowie*, <https://kresy.pl/kresopedia/w-lotewskiej-czestochowie/>, dostęp 9 V 2020 r.

kontroli przy zachowaniu ustawodawstwa o kultach” z marca 1961 r., w której zaznaczono m.in., że „wielu pełnomocników RdsKR podeszło do realizacji uchwały »O sposobach ograniczenia pielgrzymowania do tzw. miejsc świętych« jak do kolejnej kampanii, nie doceniając całej trudności tej sprawy. Niektórzy więc postanowili, że poradzą sobie za pomocą środków administracyjnych. Jak się okazało, sama decyzja o zamknięciu »świętego miejsca«, ogrodzenie go drutem kolczastym wcale jeszcze nie oznacza, że pielgrzymki zostaną wstrzymane. Należy przekonać ludzi, że rzekoma »świętość« tych miejsc to czyste oszustwo”. Szczególną uwagę w dokumencie poświęcono sytuacji na Litwie, gdzie była wówczas największa koncentracja sanktuariów katolickich, odwiedzanych przez wiernych z całego ZSRS. Jednocześnie wyrażono głębokie zaniepokojenie obserwowanymi tendencjami w życiu religijnym w Litewskiej SRS, przede wszystkim licznym nawiedzaniem kalwarii. Według danych umieszczonych w uchwale do niektórych kalwarii co niedziela przybywało ponad 7 tys. osób⁴⁸.

Zgodnie z zaleceniami z Moskwy władze litewskie musiały niezwłocznie przystąpić do definitywnego rozwiązania sprawy miejsc szczególnego kultu. Jako pierwsza ofiarą tego przedsięwzięcia padła Góra Krzyży pod Szawłami. Akcję zniszczenia krzyży zorganizowano tam 5 kwietnia 1961 r. Stanowiła ona dla katolików ogromny wstrząs, jednak ich reakcja nie była na tyle silna, by powstrzymać dalsze działania władz państwowych⁴⁹.

W 1962 r. zburzono kaplice kalwaryjskie w Vepriai, a w 1963 r. zdewastowano kalwarię pod Wilnem. Tę ostatnią zlikwidowano ze szczególną brutalnością. Zapewne wiązało się to z faktem, iż praktykowano tam polską wersję nabożeństw. W czasie największych odpustów w kalwarii gromadzili się wierni przybywający z sąsiedniej Białorusi. Mieszkańcy Wilna stanowili tam tylko mniejszą część uczestników nabożeństw. Dlatego władze zbyt się nie obawiały sprzeciwu tamtejszej ludności, a dodatkowo mogły uzasadnić likwidację kalwarii koniecznością wstrzymania przypisywanego Kościołowi krzewienia polskości. Inaczej prezentowała się sprawa likwidacji kaplic w Kalwarii Żmudzkiej, gdzie kult miał głębokie, litewskie korzenie i był ściśle związany z tradycjami narodowymi. W obawie przed protestami tamtejszej ludności, które mogłyby przybrać zbyt szeroką skalę, władze postanowiły zrezygnować z planów zniszczenia kalwarii⁵⁰.

AKCJA ZAMYKANIA ŚWIĄTYŃ I ROZWIĄZYWANIA WSPÓLNOT RELIGIJNYCH

Do głównych kierunków sowieckiej polityki wyznaniowej w okresie kampanii antyreligijnej należy także zaliczyć zamykanie obiektów sakralnych i rozwiązywanie wspólnot. Proces wyrejestrowania organizacji religijnych regulowały Kodeks administracyjny oraz instrukcja „O porządku zamykania domów modlitewnych i likwidacji wspólnot religijnych”, zgodnie z którą zamknięcie świątyni powinno nastąpić wtedy, gdy:

⁴⁸ APOCH, f. P-338, op. 9, spr. 42, Ob. usileniji kontrola za wypolnienijem zakonodatielstwa o kultach, 16 III 1961, k. 90–92.

⁴⁹ V. Rimkus, *Kryžių kalnas*, Vilnius 2014, s. 17.

⁵⁰ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 145–146.

- a) w „pięćdziesiątce” wierzących, która była odpowiedzialna za dom modlitewny, z jakiegokolwiek powodu zmniejszyła się liczba członków i nie było chętnych na jej uzupełnienie;
- b) budynek zagrażał bezpieczeństwu ludzi.

Ponadto instytucje państwowe same mogły domagać się zamknięcia świątyń, jeśli przeszkadzały one w realizacji różnorodnych przedsięwzięć, np. usytuowanie budynku modlitewnego utrudniało ruch drogowy lub wynikała konieczność wybudowania na miejscu świątyni fabryki lub elektrowni⁵¹.

Rozwiązywanie wspólnot religijnych przebiegało zazwyczaj według następującego schematu. Władze lokalne zwracały się do obwodowego komitetu wykonawczego z prośbą o zamknięcie świątyni. Dalej komitet rozpatrywał sprawę i przyjmował decyzję. W przypadku pozytywnego rozstrzygnięcia materiały sprawy kierowano do RdsKR. Po zatwierdzeniu decyzji komitetu wykonawczego przez pełnomocnika Rady następowało zerwanie umowy wynajmu pomieszczenia, zamknięcie świątyni i wyrejestrowanie wspólnoty⁵².

Zgodnie z rozporządzeniem przewodniczącego RdsKR przejęte przez władze pomieszczenia zamkniętych domów modlitwy mogły być wykorzystywane wyłącznie do celów kulturalno-oświatowych. W rzeczywistości jednak wiele świątyń, w tym wpisanych do rejestru zabytków, zostało przekształconych na magazyny gospodarcze, spichlerze, stajnie. Część budynków, pozostawionych bez przeznaczenia, uległa dewastacji.

Akcja zamykania świątyń była skierowana w pierwszej kolejności przeciwko Cerkwi prawosławnej. Szczególnie mocno ucierpiały struktury cerkiewne na Ukrainie, Białorusi i w Mołdawii. Warto jednak podkreślić, że analiza źródeł archiwalnych nie potwierdza dotychczas dominującej opinii, jakoby za rządów Chruszczowa zamknięto kilkanaście tysięcy świątyń. Archiwalia jednoznacznie wskazują, że w latach 1953–1957 w całym ZSRS funkcjonowało 18,5 tys. obiektów sakralnych, w tym 13,5 tys. prawosławnych i 1,2 tys. katolickich. W kolejnych latach ta liczba zaczęła spadać. W wyniku konsekwentnie wcielanej przez komunistów polityki antyreligijnej w 1964 r. w ewidencji władz było już 11,7 tys. funkcjonujących świątyń, w tym 7,5 tys. prawosławnych, 1,1 tys. katolickich, 3,1 tys. należących do innych związków wyznaniowych⁵³. W okresie kampanii antyreligijnej zamknięto ok. 6,8 tys. obiektów sakralnych. Odsetek cerkwi prawosławnych stanowił 88% ogółu zamkniętych świątyń, kościołów natomiast – 1,5%. Dochodzimy więc do wniosku, że w latach 1958–1964 liczba świątyń prawosławnych zmniejszyła się niemal o połowę, katolickich zaś o niecałe 10%. Stosunkowo niski odsetek liczby zamkniętych kościołów wiązał się prawdopodobnie z dążeniami komunistów do nawiązania lepszych stosunków z Zachodem, w tym z Watykanem.

⁵¹ J. Szymański, *Kościół katolicki na Podolu...*, s. 246–248.

⁵² APOCh, f. P-338, op. 15, spr. 1909, Wypiska iz protokoła zasiedaniaja Sowietu po diełam rieligioznych kultow, 14 IX 1951, k. 249.

⁵³ APFR, f. P-6991, op. 4, spr. 428, Sprawka o sostojanii rieligioznych obszczestw na tierritorii SSSR, 1 I 1966, k. 39; APOCh, f. P-338, op. 8, spr. 16, O postanowlenii CK KPSS ot 4 X 1958. O dokładoj zapiskie otdieła propagandy i agitacii CK KPSS po sojuznym riespublikam o niedostatkach nauczno-atieistyczieskoj propagandy, 20 I 1959, k. 20.

Większość funkcjonujących w ZSRS świątyń katolickich znajdowała się bowiem na terenie republik bałtyckich. Sytuacja religijna na tym obszarze, jak już zasygnalizowano, była pilnie obserwowana przez światową opinię publiczną. Przeprowadzenie tam akcji masowego zamykania świątyń katolickich mogło zaszkodzić celom sowieckiej polityki zagranicznej, stąd więc prowadzono ją głównie na Ukrainie i Białorusi, gdzie koncentracja kościołów była kilkakrotnie mniejsza.

Mimo że dane statystyczne umieszczone w niniejszym artykule znacznie różnią się od tych, które dotychczas podawano w historiografii, nie zmienia to faktu, iż dla wszystkich instytucji wyznaniowych funkcjonujących w ZSRS lata 1958–1964 były okresem wyjątkowo trudnym. Patrząc na ten problem wyłącznie z perspektywy akcji zamykania świątyń, pomijając zupełnie wiele innych przedsięwzięć realizowanych przez komunistów w sferze polityki antyreligijnej, nie sposób nie zaznaczyć, że każdy związek wyznaniowy, w mniejszym lub większym stopniu, poniósł wówczas bardzo poważne straty, gdyż i bez tego dość mocno przerzedzone sieci parafialne musiały ulec jeszcze większemu uszczupleniu.

Jednak z drugiej strony należy zauważyć, że mimo zamknięcia sporej części świątyń, poziom religijności społeczeństwa nie zmienił się istotnie. Sygnalizował to m.in. Aleksiej Puzin, który podczas jednego z zebrań pełnomocników RdsKR zaznaczył: „W 1960 r. rozwiązano 238 wspólnot. Aczkolwiek nie należy przeceniać znaczenia tych liczb. Zamknięcie świątyń nie zawsze łączyło się z pracą wychowawczą. [...] Samo rozwiązanie wspólnot nie oznacza, że wierni natychmiast zostaną ateistami. Zamknięcie świątyń za pomocą nacisku administracyjnego nie prowadzi do zmniejszenia, lecz tylko do zwiększenia religijności społeczeństwa”⁵⁴.

WŁADZE SOWIECKIE A WATYKAN

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych doktryna polityki zagranicznej ZSRS uległa fundamentalnym zmianom. Teza o nieuchronnym konflikcie ze światem zachodnim, dominująca w okresie stalinowskim, została wówczas zastąpiona zasadą pokojowego współistnienia⁵⁵. Coraz bardziej zaczęły się zaznaczać tendencje do stopniowego wychodzenia ZSRS z samoizolacji i odprężenia stosunków z Zachodem.

Komuniści doskonale zdawali sobie sprawę, że dla polepszenia relacji ze światem zachodnim duże znaczenie miała postawa Watykanu. O przemodelowaniu sowieckiej polityki zagranicznej i zainteresowaniu reżimu polepszeniem własnego wizerunku na arenie międzynarodowej, nawiązaniu cieplejszych stosunków z Watykanem, świadczy m.in. stopniowe znikanie w prasie sowieckiej artykułów antypapieskich. W celu zademonstrowania, że wbrew zachodnim opiniom Kościół w ZSRS ma bardzo dobre

⁵⁴ APOCh, f. P-338, op. 9, spr. 42, Ob. usileniji kontrola za wypolnienijem zakonodatielstwa o kultach, 16 III 1961, k. 95–97.

⁵⁵ W. Kucharski, *Komuniści a Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019, s. 220.

warunki do funkcjonowania, komuniści zadbali o to, by pierwsza wizyta kanclerza RFN Konrada Adenauera w Moskwie w 1955 r. zbiegła się w czasie z uroczystościami wyświęcenia w Poniewieżu nowych biskupów. O tym, że Kościół cieszy się w ZSRS pełną swobodą, starano się też przekonać o. Marcela Redinga przebywającego w ZSRS za wiedzą Stolicy Apostolskiej. Zapewne nieprzypadkowo podczas pobytu duchownego w Wilnie odbyło się tam wspólne posiedzenie administratorów diecezji z przedstawicielami władz państwowych, w którego trakcie zostały przedstawione stan i potrzeby Kościoła katolickiego w ZSRS⁵⁶. Jednym z najważniejszych punktów programu wizyty Redinga było spotkanie z wiceprzewodniczącym Rady Ministrów ZSRS Anastasem Mikojanem, podczas którego duchowny został zapewniony, że „rząd sowiecki jest zainteresowany nawiązaniem bliskich stosunków z Watykanem, o ile tylko ten ostatni opowie się za pokojem”⁵⁷.

W październiku 1958 r. zmarł Pius XII. Na nowego papieża wybrano kard. Angela Roncalliego, który przybrał imię Jana XXIII. Wyniki konklawe przyjęto na Kremlu z wielką radością, spodziewano się bowiem, że pontyfikat „kompromisowego papieża z ludu” doprowadzi do nawiązania dobrych stosunków pomiędzy blokami zachodnim a wschodnim.

Jednak już na początku 1959 r. u komunistów zaczęły pojawiać się pierwsze obawy związane z pontyfikatem Jana XXIII. Szczególne zaniepokojenie Kremla wywołało ogłoszenie zamiaru zwołania soboru powszechnego. Władze sowieckie obawiały się bowiem, że sobór przyczyni się do wzrostu nastrojów antykomunistycznych na świecie. W 1959 r. RdsKR przygotowała notatkę skierowaną do KC pt. „O środkach ograniczenia reakcyjnych wpływów duchowieństwa katolickiego i Watykanu na wierzących”. Autorzy dokumentu twierdzili, że polityka Watykanu po wyborze nowego papieża nie uległa zasadniczym zmianom i dalej dąży on do wzmocnienia pozycji Kościoła w ZSRS⁵⁸. Wyrazy zaniepokojenia działalnością Jana XXIII można także znaleźć w dokumentach Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, m.in. w instrukcji sporządzonej na podstawie referatu Władimira Kurojedowa z 1960 r.: „Kościół katolicki otwarcie sprzeciwia się pokojowemu współistnieniu obu systemów. Wybrany w zeszłym roku papież Jan XXIII aktywnie stara się poszerzyć wpływy Stolicy Apostolskiej nie tylko na wiernych, lecz także na rządy państw kapitalistycznych i związki wyznaniowe niezależne od Watykanu, w tym także na kościoły funkcjonujące w państwach socjalistycznych. W tym właśnie celu ogłoszono zwołanie soboru”⁵⁹.

Pozycja władz sowieckich wobec Watykanu zaczęła się zmieniać na przełomie 1960 i 1961 r. Po tym, jak w październiku 1960 r. na prezydenta USA wybrano katolika Johna F.

⁵⁶ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 119; H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, tłum. M. Struczyński, R. Drecki, Warszawa 1993, s. 232–237.

⁵⁷ APFR, f. P-6991, op. 3, spr. 129, Priedsiedatielu Sowietu po diełam rieligioznych kultów pri Sowietie Ministrow SSSR Polanskomu I.W., 3 I 1956, k. 5.

⁵⁸ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 157.

⁵⁹ *Ibidem*, op. 1, spr. 1646, Dokład priedsiedatiela Sowietu po diełam russkoj prawosławnojej cerkwi pri SM SSSR W.A. Kurojedowa, 21 IV 1960, k. 232–235; Archiwum Państwowe Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, f. 16, spr. 932, Naczialniku UKGB pri SM Ukrainskoj SSR, 18 VI 1960, k. 177.

Kennedy'ego, a we wrześniu 1961 r. Jan XXIII wezwał wszystkich przywódców państw poczuwających się do odpowiedzialności przed Bogiem czy historią do starań o umocnienie pokoju, komuniści znowu zainteresowali się rozwojem kontaktów z Watykanem. Nieoczekiwanie w wywiadzie udzielonym dziennikarzom gazet „Prawda” i „Izwestija” Chruszczow ocenił deklarację papieską bardzo pozytywnie. Gdy 25 listopada 1961 r. złożył papieżowi życzenia z okazji jego 80. urodzin, jasne było, że komuniści chcą rozwijać stosunki z Watykanem⁶⁰.

W tym samym czasie nastąpiły także zmiany w pozycji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która już w ciągu kilku stuleci dawała wyraz wrogości wobec papieżstwa. W 1960 r. na polecenie KGB ze stanowiska kierownika wydziału kontaktów zagranicznych patriarchatu moskiewskiego zrezygnował metropolita Mikołaj (Boris Jaruszewicz)⁶¹. Jego następcą, bp Nikodem (Boris Rotow), przygotował nową strategię kontaktów Cerkwi z zagranicą, zgodnie z którą patriarchat moskiewski, w celu przełamania narastającej izolacji, miał podjąć dialog z innymi związkami wyznaniowymi⁶². W 1962 r. bp Rotow rozpoczął tajne pertraktacje z Watykanem w sprawie warunków udziału przedstawicieli patriarchatu moskiewskiego w soborze⁶³.

KC przyjął 10 października 1962 r. uchwałę zezwalającą patriarchatowi moskiewskiemu na wysłanie do Watykanu swoich obserwatorów. W tym samym dniu w Moskwie odbyło się posiedzenie synodalne, na którym przyjęto decyzję o wysłaniu na sobór Witalija Borowego i Władimira Kotlarowa. Obserwatorów zobowiązano, aby regularnie, co najmniej raz w tygodniu, informowali władze państwowe o sytuacji w Watykanie i pracy soboru⁶⁴.

Kilka miesięcy wcześniej władze sowieckie wyraziły zgodę na udział w soborze przedstawicieli Kościoła katolickiego. Na rozpoczynające się obrady soborowe jako przedstawiciele Kościoła w ZSRS wybrali się księża: Česlovas Krivaitis, Povilas Bakšys, Romualdas Krikščiūnas, Stasys Mažeika i Juozapas Stankevičius, który jako jedyny wśród wyżej wymienionych otrzymał oficjalne zaproszenie. W sierpniu 1962 r. zaproszenia do uczestnictwa otrzymali za to biskupi: Teofilus Matulionis, Petras Maželis, Vincentas Slakevičius, Julijonas Steponavičius i Kazimirs Duļbinskis, jednak nie zezwolono im na wyjazd do Watykanu⁶⁵.

Decyzja o wysłaniu na obrady soborowe duchownych nieposiadających zaproszeń miała na celu skłonić Watykan do uznania istniejącego stanu rzeczy w stosunkach między państwem a Kościołem w ZSRS, tzn. do monopolu władz sowieckich na administrowanie strukturami kościelnymi. Przybyli z ZSRS księża otrzymali prawo obserwowania prac

⁶⁰ *Otwiet N. S. Chruszczowa na wopros korriespondientow „Prawdy” i „Izwestij”, „Prawda” 1961, nr 265, s. 1.*

⁶¹ *Zapiska w CK KPSS priedsedatiela KGB SSSR A.N. Szelepina i priedsedatiela Sowietu po dielam Russkoj prawosławnojj cerkwi W.A. Kurojedowa, „Istoriczeskij archiw” 2008, nr 1, s. 51–52.*

⁶² APFR, f. P-6991, op. 1, spr. 1646, *Dokład priedsedatiela Sowietu po dielam russkoj prawosławnojj cerkwi pri SM SSSR W.A. Kurojedowa, 21 IV 1960, k. 232.*

⁶³ S. Ziemiśkich, *Nabludatieli ot moskowskojj patriarchii na pierwojj siessii Wtorogo Watykankogo Sobora, „Uczionnyje zapiski OGU” 2011, nr 4, s. 54.*

⁶⁴ APFR, f. P-6991, op. 2, spr. 463, *Otcziot o rabotie I siessii II Watikanskogo Sobora Rimsko-katoliczeskojj Cerkwi, 1962, k. 72.*

⁶⁵ W. Kucharski, *Komuniści a Watykan...*, s. 252.

soboru. Ich udział przewodniczący RdsKR Puzin oceniał następująco: „Uczestnictwo w pracach Soboru przedstawicieli Kościoła w ZSRS miało pozytywne znaczenie. Było to uderzenie w skrajnie prawicowe elementy w Kościele, prowadzące kłamliwą propagandę dotyczącą sytuacji katolików w państwach socjalistycznych”⁶⁶.

Rozwijające się przez kilka lat stosunki sowiecko-watykańskie uległy pogorszeniu po śmierci Jana XXIII. W maju 1964 r., podczas berlińskiej konferencji przedstawicieli władz wyznaniowych państw socjalistycznych, Puzin zaznaczył: „Stolica Apostolska nadal zamierza prowadzić walkę przeciwko krajom socjalistycznym, w tym celu planuje zjednoczyć wszystkich chrześcijan w jeden antykomunistyczny front”. Dalej podkreślił, że Watykan, wychodząc z założenia, iż jest on nie tylko organizacją polityczną, lecz przede wszystkim najwyższą władzą Kościoła katolickiego, niejednokrotnie interesował się sytuacją wiernych w ZSRS. Strona sowiecka kategorycznie odrzuciła ten kierunek rozmów, oświadczając, że „wszystkie kwestie życia religijnego obywateli sowieckich należą do spraw wewnętrznych ZSRS i nie mogą być wciągnięte do rozmów na temat stosunków między ZSRS a Watykanem”⁶⁷.

Na początku lat sześćdziesiątych zaczęły się coraz wyraźniej zarysowywać symptomy odnowy Kościoła, w następstwie czego stary problem kolizji celów polityki wewnętrznej i zagranicznej stał się dla władz sowieckich jeszcze trudniejszy. Widoczne odrodzenie religijne wymagało od komunistów raczej ograniczenia działalności związków wyznaniowych, co jednak często szkodziło celom polityki zagranicznej⁶⁸. W trakcie drugiej sesji soboru, w Moskwie zostało zwołane posiedzenie komisji ideologicznej, podczas którego sekretarz KC Leonid Iljiczow wyraził ubolewanie, że wpływ religii na społeczeństwo w ZSRS jest nadal dość wysoki. KC przygotował 2 stycznia 1964 r. specjalną uchwałę zobowiązującą władze partyjno-państwowe do jeszcze większego zintensyfikowania ateizacji, tak by do 1980 r. kwestia religijna została całkowicie rozwiązana⁶⁹.

Z drugiej strony należy także powiedzieć, że krytyka agresywnej polityki antyreligijnej była ważnym atutem dojrzewającej grupy oponentów Chruszczowa. Zdaniem przeciwników sekretarza generalnego kampania antyreligijna wywołała szkodliwe, skrajnie negatywne reakcje wierzących i utrudniła wykorzystanie związków wyznaniowych do celów polityki zewnętrznej. W 1964 r. RdsKR i RdsRCP zajęły się opracowywaniem danych o reakcji wierzących na uchwałę KC z 2 stycznia. Zgromadzone w ten sposób najbardziej typowe opinie zawarto w specjalnej notatce skierowanej do KC. Po obaleniu Chruszczowa jeden z jego czołowych ideologów, Iljiczow, musiał zwołać stanowisko sekretarza KC, zajmując przy tym znacznie skromniejsze – wiceministra spraw zagranicznych. Nowej ekipie rządzącej całkowite zwycięstwo nad Kościołem i religią nie wydawało się już tak łatwo osiągalnym celem⁷⁰.

⁶⁶ I. Mikłaszewicz, *Polityka sowiecka...*, s. 148.

⁶⁷ Centralne Archiwum Państwowe Wyższych Organów Władzy Ukrainy, f. 4648, op. 4, spr. 350, O polityce Pawła VI, 27 V 1964, k. 37–45.

⁶⁸ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 164.

⁶⁹ L. Iljiczew, *Formirowanie naučnogo mirowozrieniija i atieistyczieskoje wospitanije*, „Kommunist” 1964, nr 1, s. 23–46.

⁷⁰ A. Streikus, *Antykościelna polityka...*, s. 164.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej
Archiwum Państwowe Obwodu Chmielnickiego
Archiwum Państwowe Służby Bezpieczeństwa Ukrainy
Centralne Archiwum Państwowe Społecznych Organizacji Ukrainy
Centralne Archiwum Państwowe Wyższych Organów Władzy Ukrainy
Rosyjskie Archiwum Państwowe Historii Najnowszej

Źródła drukowane

Darzycki M.W., *Świadectwo kapłana. Egzamin z życia*, „Studia Catholica Podoliae” 2002, nr 1, s. 255–299.

Ilijczew L., *Formiowanie naučnego mirowozrienijskogo i atieistyczeskogo wospitanija*, „Kommunist” 1964, nr 1, s. 23–46

Kommunističeskaja Partija Sowietского Sojuza w riezolucyjach u rieszienijach sjezdow, konfierencyj u plenumow CK 1946–1955, oprac. S. Rieszetowa, L. Stiepanycz, t. 8–10, wyd. 9, Moskwa 1985–1986.

Otwiet N. S. *Chruszczowa na wopros korriespondientow „Prawdy” i „Izwestij”*, „Prawda” 1961, nr 265, s. 1.

O *Wsiesojuznom obszcziestwie po rasprostranieniju političeskich i naučnych znanij*, „Nasza własť: dzieła i lica” [wydanie specjalne poświęcone 60. rocznicy powołania Towarzystwa „Wiedza”] 2008, s. 32.

Radzyna J., Karas M., *Wspomnienia z życia rodziny Stankiewiczów na Łotwie sowieckiej*, „Krakowskie Pismo Kresowe” 2017, nr 9, s. 115–177.

Zakonodatielstwo o rieligioznych kultach, oprac. A. Pszenicznyj, S. Borszczewicz, Moskwa 1969.

Zapiska w CK KPSS priedsiedatiela KGB SSSR A.N. Szelepina i priedsiedatiela Sowietu po dielam Russkoj prawosławnojj cerkwi W.A. Kurojedowa, „Istoriczeskij archiw” 2008, nr 1, s. 51–52.

OPRACOWANIA

Aleksiejew W., *„Szturm niebios” otmieniajetca? Kriticzeskije oczierki po istorii bor’by s rieligiej w SSSR*, Moskwa 1992.

Aliulis V., *Šventosios Romos Bažnyčios durų vyris*, „Naujasis Židinys-Aida” 2000, nr 6, s. 289–292.

Atieistyczeskij słowar, red. M. Nowikow, Moskwa 1984.

Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii*, Lublin 1997.

Dzwonkowski R., *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988*, Lublin 2003.

Dzwonkowski R., *Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika*, Lublin 2010.

- Dzwonkowski R., *Z historii Kościoła katolickiego w ZSRS 1917–1991. Pogadanki w Radiu Watykańskim*, Ząbki 2005.
- Hlebowicz A., *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992*, Gdańsk 1993.
- Konowałow B., *Razrabotka tieorii atieistyczieskiego wospitanija w sowietskoj literaturie*, „Woprosy naucznoego atieizma” 1978, nr 22, s. 254–266.
- Koprowski M., *W lotewskiej Częstochowie*, <https://kresy.pl/kresopedia/w-lotewskiej-czestochowie/>, dostęp 9 V 2020 r.
- Kucharski W., *Komuniści a Watykan. Polityka komunistycznej Polski wobec Stolicy Apostolskiej 1945–1974*, Warszawa 2019.
- Mikłaszewicz I., *Polityka sowiecka wobec Kościoła katolickiego na Litwie 1944–1965*, Warszawa 2001.
- Mojsyk W., *Amnistija ta pomyłuwannia w Ukraini. Stanowlennia i rozwytyk*, „Wisnyk Werchownogo Sudu Ukrainy” 2012, nr 145, s. 35–47.
- Pichoja R.G., *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*, tłum. M. Głuszkowski, P. Zemszał, Warszawa 2011.
- Rimkus V., *Kryžių kalnas*, Vilnius 2014.
- Solchanyk R., Hvat I., *The Catholic Church in the Soviet Union [w:] Catholicism and Politics in Communist Societies*, red. P. Ramet, t. 2, Durham–London 1990, s. 47–98.
- Spengla V., *Esu savo pareigą atlikęs. Vyskupas Pranciškus Ramanauskas KGB dokumentuose*, „XXI amžius” 2009, nr 71, http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2009/10/09/atmi_01.html, dostęp 9 V 2020 r.
- Stehle H., *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917–1991)*, tłum. M. Struczynski, R. Drecki, Warszawa 1993.
- Streikus A., *Antykościelna polityka władzy sowieckiej na Litwie (1944–1990)*, tłum. K. Korzeniewska, Kraków 2010.
- Szymański J., *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941–1964*, Lublin 2003.
- Tininis V., *Komunistinio režimo įtvirtinimas Lietuvoje ir jo nusikaltimai*, Vilnius 2009.
- Tołczyk D., *Gułag w oczach Zachodu*, Warszawa 2009.
- Voverienė O., *27. Monsinjoro Alfonso Svarinsko atminimui skirtas kryžius*, <https://ukmergesmuziejus.lt/kovu-uz-laisve-keliu-i-amzinybe/27-monsinjoro-alfonso-svarinsko-atminimui-skirtas-kryzius/>, dostęp 8 V 2020 r.
- Ziemskich S., *Nabludatieli ot moskowskoj patriarchii na pierwoj siessii Wtorogo Watykankogo Sobora*, „Uczionnyje zapiski OGU” 2011, nr 4, s. 53–57.

Polityka władz sowieckich wobec Kościoła rzymskokatolickiego w okresie kampanii antyreligijnej 1958–1964

Okres rządów Chruszczowa był dla Kościoła katolickiego w ZSRS wyjątkowo trudny. W 1958 r. w całym ZSRS rozpoczęła się niesłychanie nasilona ofensywa ateistyczna, obejmująca wszystkie sfery życia społecznego. Cechą charakterystyczną kampanii stał się nacisk na administracyjne metody zwalczania Kościoła w połączeniu ze wzmożoną indoktrynacją społeczeństwa. Przyjęto wiele aktów normatywnych, które nadały

prześladowaniom charakter prawny. Zasadnicze wysiłki reżimu w okresie kampanii zostały skoncentrowane na odzyskaniu możliwie pełnej kontroli nad instytucjonalnym i zbiorowym życiem religijnym, ograniczeniu działalności duszpasterskiej i intensyfikacji propagandy ateistycznej. Do głównych kierunków polityki wyznaniowej ZSRS w latach 1958–1964 należy zaliczyć przede wszystkim radykalne zmniejszenie liczby kapłanów, likwidację miejsc szczególnego kultu, zamknięcie obiektów sakralnych i rozwiązywanie wspólnot. W trakcie ofensywy antyreligijnej komunistom częściowo udało się osiągnąć zaplanowane cele. Jednak jeszcze przed odejściem Chruszczowa z areny politycznej kampania zaczęła się załamywać. Mimo zmniejszenia liczby kapłanów i uszczuplenia sieci parafialnych poziom religijności społeczeństwa nie uległ istotnym zmianom. Ostatecznie kampania zakończyła się wraz z usunięciem Chruszczowa.

SŁOWA KLUCZOWE

kampania antyreligijna, Kościół katolicki, ZSRS, Chruszczow

The Policies of Soviet Authorities Towards the Roman Catholic Church During the Period of the Anti-Religious Campaign in 1958–1964

The period of Khrushchev's rule was exceptionally difficult for the Catholic Church in the USSR. In 1958, an exceptionally aggressive atheistic offensive encompassing all spheres of life was launched in the USSR in 1958. A characteristic trait of this campaign was a focus on administrative methods of fighting against the Church combined with an intensified indoctrination of society. A series of normative acts that legalized persecutions was adopted. The regime's primary efforts became concentrated on regaining complete control over institutional and collective religious life, the limitation of pastoral activity, and the intensification of atheistic propaganda. The main aims of the USSR's religious policy in 1958–1964 included above all a radical reduction in the number of priests, the liquidation of places of worship, the closure of religious sites, and the dissolution of religious communities. During the communists' anti-religious offensive, some of the intended results were achieved. However, the campaign began to break down before Khrushchev's departure from the political arena. Despite the reduction in the number of priests and the slimming down of parish structures, society's level of religiosity did not change significantly. Ultimately, the campaign ended along with Khrushchev's stepping down.

KEYWORDS

anti-religious campaign, Catholic Church, USSR, Khrushchev

WŁADYSŁAW ROŻKOW – doktorant Szkoły Doktorskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, autor publikacji poświęconych historii Kościoła w ZSRS, m.in. książki *Ksiądz Władysław Wanags (1931–2001) – obrońca Kościoła na Podolu* (Biały Dunajec–Ostróg 2018).

WŁADYSŁAW ROŻKOW – is a doctoral candidate at the Doctoral School of the John Paul II Catholic University of Lublin and the author of publications devoted to the history of the Church in the USSR, including: *Ksiądz Władysław Wanags (1931–2001) – obrońca Kościoła na Podolu* ("Father Władysław Wanags [1931–2001]: The Defender of the Church in Podolia") (Biały Dunajec–Ostróg, 2018).